

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>ALISHER NAVOIY “XAMSA”SINING XIX ASRDA KITOBAT QILINGAN
BA’ZI QO’LYOZMA NUSXALARI

(Davlat adabiyot muzeyi fon di asosida)

*Hilola Shokirova**Tayanch doktorant,**Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi**Toshkent, O‘zbekiston**Email: shokirova.96.96@mail.ru*

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: “Xamsa”, qo‘lyozma, inventar raqam, fond, nusxa, qisqa tavsif, to‘liq tavsif, kotib, sahhof, doston.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogi, qo‘lyozmalar saqlanadigan muzyenining fondagi Alisher Navoiyga tegishli qo‘lyozma va toshbosma asarlarning umumiy soni va ular orasidan XIX asrga oid “Xamsa” dostonlari jamlangan qo‘lyozma nusxalar soni haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tilgan. Ushbu qo‘lyozmalarni o‘rganishning dolzarbligi ham berib o‘tilgan. Muzey fondidagi XIX asrga tegishli o‘n bir qo‘lyozma ajratib olinganligi va ulardan yettita qo‘lyozmaning to‘liq tavsifi, ba’zi kamchiliklari va bundan tashqari, o‘ziga xos xususiyatlari haqida o‘qishingiz mumkin. Ba’zi o‘rinlarda qo‘lyozmaning rasmi ham keltiriladi. Maqolada to‘liq tavsifi keltirilgan qo‘lyozmalar orasida “Xamsa” dostonlarining ikkita “Farhod va Shirin” va “Sab’ai sayyor” dostonlari kiritilgan hamda eng nodir qo‘lyozmalardan biri bo‘lgan miniaturali “Xamsa”ning to‘rtta dostonlari kiritilgan, ya’ni “Hayrat ul-abror” dostoni kiritilmagan nusxalari ham bor. Miniaturali qo‘lyozmaning tavsifini yoritishda jadvallardan ham foydalanilgan. Bundan tashqari, “Xamsa” ning to‘liq dostonlari kiritilgan nusxalardan uchta va bitta kulliyot to‘liq tavsif qilingan. XIX asrga tegishli Alisher Navoiyning “Xamsa” qo‘lyozmalarini qolgan beshtasi muzey fondining

qo'lyozmalar katalogidan foydalangan holda qisqisqacha tavsifi berilgan.

Maqoladagi inventar raqami 151, 224/II bo'lgan qo'lyozma nusxalarining boshlangan va tugagan oxirgi baytlari ham ishimizda yozilgan. Tadqiqotimizda ular arab xatida berilgan. Qo'lyozmalarning orasida bir nechta nusxalarida dostonlarning tartibi, ko'chirilish jarayonida o'zgargan, biz ham tavsif berishda xuddi qo'lyozmadagi tartibni saqlab qolishga harakat qildik.

SOME MANUSCRIPT COPIES OF ALISHER NAVOI'S "KHAMSA" WRITTEN IN THE 19TH CENTURY
(Based on the State Literary Museum background)

Hilola Shokirova

Foundation PhD student,

State Literature Museum named after Alisher Navoi

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: “Khamsa”, manuscript, inventory number, fund, copy, short description, full description, scribe, bookbinder, epic.

Abstract: In this article, there is a brief report about the catalog of manuscripts of the Tashkent State Museum of Literature, the total number of manuscripts and lithographic works belonging to Alisher Navoi in the fund where manuscripts are stored in the museum, and the number of manuscript copies of the 19th century “Khamsa” epics among them. information has been provided. The importance of studying these manuscripts was also given. Eleven 19th-century manuscripts from the museum collection have been selected, and you can read about the full description of six manuscripts, some of their shortcomings, and, in addition, their unique features. In some places, a picture of the manuscript is also provided. Among the manuscripts described in full in the article, two epics of “Khamsa” epics “Farhad and Shirin” and “Sab'ai Sayyor” are included, and four epics of miniature “Khamsa”, which is one of the rarest manuscripts, are included. that is, there are copies of the epic “Hayrat ul-Abror” that are not included. Tables were also used to explain the description of the miniature manuscript. In addition, three of the copies containing the complete epics of “Khamsa” and one collection were fully described.

The remaining five 19th century “Khamsa” manuscripts of Alisher Navoi are briefly described using the catalog of manuscripts of the museum fund.

The beginning and ending couplet of manuscript copies with inventory number 151, 224/II in the article are also written in our work. In our research, they are given in Arabic script. Among the manuscripts, the order of the epics in several copies changed during the copying process, and we tried to preserve the same order as in the manuscript.

**НЕКОТОРЫЕ РУКОПИСНЫЕ КОПИИ АЛИШЕРА НАВОИ «ХАМСА»,
НАПИСАННЫЕ В XIX ВЕКЕ**
(По материалам Государственного Литературного музея)

Хилола Шокирова,

докторант,

Государственный литературный музей имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: «Хамса», рукопись, инвентарный номер, фонд, копия, краткое описание, полное описание, писец, страница, эпос.

Аннотация: В данной статье дается краткий отчет о каталоге рукописей Ташкентского государственного литературного музея, общем количестве рукописей и литографических произведений, принадлежащих Алишеру Навои в фонде, где рукописи хранятся в музее, и количестве среди них рукописных списков эпоса «Хамса» XIX века. Также была отмечена важность изучения этих рукописей. Выбрано одиннадцать рукописей XIX века из музейного собрания, и вы можете прочитать полное описание шести рукописей, некоторые их недостатки и, кроме того, их уникальные особенности. В некоторых местах также приводится изображение рукописи. К числу рукописей, описанных в статье полностью, относятся два эпоса «Хамса», былины «Фархад и Ширин» и «Сабъай Сайёр», а также четыре эпоса миниатюры «Хамса», которая является одной из редчайших рукописей. то есть есть экземпляры эпоса «Хайрат уль-Аброр», которые не включены. Таблицы также использовались для пояснения описания миниатюрной рукописи, кроме того, были полностью описаны три из списков, содержащих полные эпосы «Хамса» и один сборник.

Остальные пять рукописей «Хамса» Алишера Навои XIX века кратко описаны с использованием каталога рукописей музейного фонда.

Начало и окончание последних строф рукописных списков с инвентарными номерами 151, 224/II в статье также записаны в нашей работе. В нашем исследовании

они даны арабской вязью. Среди рукописей порядок былин в нескольких экземплярах менялся в процессе переписывания, и мы старались сохранить тот же порядок, что и в рукописи.

KIRISH

Alisher Navoiy asarlari har davrda o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki uning asarlari boshqa mumtoz asarlardan o'zining xalqchilligi, ijtimoiy muammolar va ularning yechimlari bilan berilganligi, xalq orasidagi turli xil inson toifasi haqida ham berilganligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari uning asarlarining tili, fasohati va balog'ati nihoyatda go'zal. Shuning uchun uning asarlari har taraflama o'rganilishi muhim masala. Har davrda uning asarlari o'z ahamiyatini yo'qotmaganligi uchun asarlarining qo'lyozma nusxalarini o'zi yashagan davrdan boshlab hozirgi kungacha ko'plab davlatlarning fondlaridan topish mumkin. Uning noyob nusxalari O'zbekistondagi barcha qo'lyozma fondlarida mavjud. Shulardan biri O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi hisoblanadi. Muzey tarkibida qo'lyozmalar saqlanadigan fond ham mavjud bo'lib, qo'lyozma va toshbosma asarlar orasida salmog'I juhatidan tabiiyki, Hazrat Navoiy asarlari nusxalari yetakchilik qiladi. Qo'lyozmalar 67 ta, toshbosma va fotonusxalar 72 tani tashkil etadi. Biz o'z tadqiqotimiz uchun ular orasida faqatgina XIX asrga tegishli 11 ta "Xamsa" dostonlari qo'lyozmasini¹ tanlab oldik.

TADQIQOTNING USULLARI

XIX asrga tegishli Alisher Navoiyning "Xamsa" qo'lyozmalarining qisqa va to'liq tavsifini yozishda, fond katalogini diqqat bilan o'rganib, undan o'n bir qo'lyozmani ajratib oldik. Matnshunoslik nuqtai nazardan uning umumiy va xususiy belgilarini tadqiq qilishda Porso Shamsiyevning 1959-1960-yillarda chiqqan "Xamsa" dostonlari nashri hamda 20 jildlik Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami" bilan qiyosiy solishtirib chiqdik.

NATIJARLAR

Tadqiqotimiz natijasi shundan iborat bo'ldiki, qo'lyozmalar orasida bir dona kulliyot mavjud bo'lib, uning tarkibiga "Xamsa"ning hamma dostonlari kiritilgan, yetita qo'lyozma "Xamsa"ning barcha dostonlari kiritilgan to'liq nusxalar. Bittasiga to'rtta doston, bittasiga uchta doston va yana bittasiga ikkita doston kiritilgan. Qo'lyozmalar tarkibida ba'zi dostonlarning tarkibi, ba'zi boblarning o'rni almashtirib ko'chirilganligi ma'lum bo'ldi.

MUHOKAMA

Tadqiqotimiz ostiga olganlarimiz Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarining XIX asrga tegishli nusxalarining Toshkent davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanuvchi inventar raqamlari

¹ Alisher Navoiy "Xamsa" qo'lyozmalari. №163, 151, 17, 229/II, 224/II, 161, 162, 142, 23/II, 19, 65. Toshkent davlat adabiyot muzeyi fondi.

quydagicha: № 163, 151, 17, 229/ II, 224/II, 161, 162, 142, 23/II, 19, 65. Quyida ularni tavsifi keltiriladi²:

1. 163 inventar raqamli qo‘lyozma. Tarkibida “Badoye ul-bidoya”ga muqaddima, “Xazoyin ul-maoniy”, “Xamsa”, “Maxbub ul-qulub” kabilar bor. Qo‘lyozmani Mulla Ismoil Xoja ibn Muhammad Sharif Xoja Urganji (ملا اسماعل خواجه بن محمد شريف خواجه اورگانجی) ismli kotib hijriy 1266, milodiy 1849-1850 yillarda Qo‘qonda ko‘chirgan. Jami 406 varaqdan iborat bo‘lib, “Xamsa” dostonlari 134-sahidan 386-sahifagacha (Hayrat ul-abror – 134-173 sahifalar, Layli va Majnun – 174-208 sahiflar, Farhod va Shirin – 211-267 sahifalar, Sabbai sayyor – 269-316 sahifalar, Saddi Iskandariy – 317-386 sahifalar) bo‘lgan qismni egallagan. Qo‘lyozma kitobning o‘lchami - 30x54 sm, matn o‘lchami esa – 19x36 sm. Ushbu kulliyotning muqovasida uchta muhr mavjud bo‘lib, tarkibidagi barcha asarlarining boshlanishidan oldin chiroyli naqshli unvon chizilgan. “Xamsa” dostonlari matnlari to‘rt ustunli jadvalga joylashtirgan va har bir ustun 27 qatordan iborat. Dostonong dastlabki sahifasidagi jadval chetlari va ustunlar orasi pushti va oq rang bilan ajratib qo‘yilgan. Qolgan qismda matnlar ko‘k va qizil rangli chiziq bilan jadvalga olingan. Har bir bob sarlavhalarini qizil rangli siyoh bilan ajratib ko‘rsatilgan. “Xamsa” asarining oxirida uchburchak shaklda kollofon berilib, Allohga hamd bilan yakunlanga. Qo‘lyozma sahifalari ostida poygilar qo‘yilgan. Ba’zi o‘rinlarda bo‘yalgan va xato joylari kotib tomonidan hoshiyada to‘g‘irlab ketilgan. Bundan tashqari ushbu nusxada dostonlarning tartibi biroz o‘zgartirilgan tartib bo‘yicha doston tarkibida “Farhod va Shirin” ikkinchi doston, “Layli va majnun” uchinchi doston hisoblanadi. Ammo nusxada ikkisinining o‘rni almashitirib ko‘chirilgan. Umuman olganda, ushbu qo‘lyozma ancha yaxshi saqlangan, nodir nusxalardan biri. Ichidagi matn nasta‘liq xatida chiroyli xat bilan ko‘chirilgan.

2. 151 inventar raqamli Qo‘qonda hijriy 1243-1244, milodiy 1827-1828 yillarda ko‘chirilgan “Xamsa” dostonlari. 326 varaq, qo‘lyozma o‘lchami 30x49 sm. matn o‘lchami esa 22x36 sm. bo‘lib, uni ko‘chirgan kotib noma‘lum. Muqovasi qora, muqovani ichiga qirmizi rangli duxoba matosi yopishtirilgan. Muqova ustida 5 ta muhr bor. Matn ko‘chirilgan dastlabki sahifasi unvon va chiroyli naqshlar bilan tilla suvi yugirtirib chiqib bezatilgan. Dastlabki sahifada matn ikki ustun 13 qatorga ko‘chirilgan. Keyingi sahifalardan to‘rt ustun. Matn qora, sarlavhalar esa qizil siyohda ko‘chirilgan.

Hayrat ul-abror an’anaviy tarzda birinchi bo‘lib ko‘chirilgan. Boshi:

بسم الله الرحمن الرحيم
رشته غه چکتی نیچه در یتیم

Oxiri

تا ای کوب کوب آلییان سیبقارای
کوب کوب ایجیب بر دم اوزوم دین بارای

Farhod va Shirin dostonining boshi chiroyli unvon bilan bezatilgan. 57-sahifadan 127-sahifagacha ko‘chirilgan. Boshi:

بحمدک فتح ابواب المعانی
نصیب ایت کونکلوما فتح اولماک ائی

Dostoning oxirgi bayti kollofon uchun chizilgan jadvalning ichiga yozilgan.

منکاتوتفیل که سوزنی کوته ائیم
تینای بر لحظه جون منزلغه یتیم

² Tavsifni keltirishda ba’zi ma’lumotlar Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogidan olindi.

Layli va Majnun dostoni 130-sahifadan boshlab, 175-sahifagacha davom etadi va hijriy 1243-yilda ko‘chirib tamomlangan. Boshi:

ای یخشی آتینک بیله سر آغاز
انجامیغه کیم یتار هر آغاز

Oxiri:

عصیانما عفو بولغای آمین
یا رب که نوع بولغای آمین

Sab‘ai sayyor dostoni 176-sahifadan, 236-sahifagacha hijriy 1244-yilda ko‘chirilgan. Boshi:

ای سپاسینک دیماکدا ایل تیلی لال
ایلکا تیل سیندین اولدی تیلکا مقال

Oxiri:

تار رنج ایتارغا بی بضاعت میز
عزریمیز نی قبول ایلاتک سیز

Saddi Iskandariy dostoni 238-sahifadan, 326-sahifagacha davom etgan. Boshi:

خدایا مسلم خدالیق سنکا
بر او شهکه دأبی کدالیق سنکا

Oxiri:

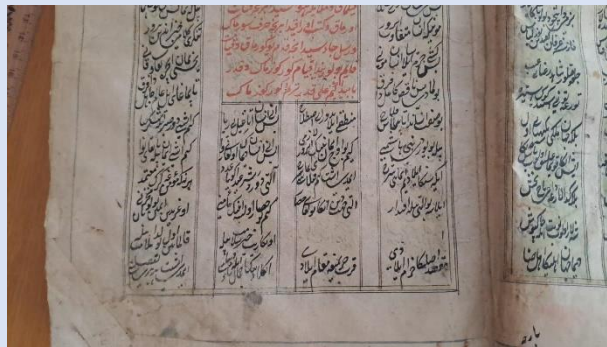
اوزات تکرری شکرری اواسیغه تیل
نوا آرتوق ایستار ایساتک شکر قیل

3. Navbatdagi “Xamsa” dostonlari qo‘lyozmasi muzey fondida 17 raqam bilan saqlanadi. Ushbu qo‘lyozma 1832 yildan ko‘chirilishi boshlanib, 1837 yilda tugagan, ulardan “Hayrat ul-abror” dostonining ko‘chirilishi hijriy 1248 (milodiy 1833)-yilning zulhijja oyida, “Sab‘ai sayyor” dostoni hijriy 1251 (milodiy 1836)-yilda ko‘chirib tugatganligini kotib dostonning oxirida kelgan kollofonda yozib qo‘ygan. Sayyid Mahmud valadi Muhammad Turdi Sayyid (سید محمود ولد محمد توردی سید) tomonidan Xivaning Toshqa‘la degan joyida ko‘chirilgan. Qo‘lyozma muqovasi jigarrangda bo‘lib, uning ustida bir qancha muhrlar mavjud, ikkita muhrga sahifalovchi Amal Abdu-l-Halil (عمل عبد الخلیل صحاف) ismi yozib qo‘yilgan. Qo‘lyozmada poygilar ham mavjud bo‘lib, yozuv turining nasta‘liq xatidan foydalanilgan. Qo‘lyozmaning o‘lchami 20x35.5 sm. matn esa to‘rt ustun, 19 qatorga joylashtirib, 12.5x23 sm.li jadval ichiga ko‘chirilgan. Asosiy matnni yozishda qora va jadvallar va sarlafhalar uchun qizil rangli siyohdan foydalanilgan. Jami 356 varaqdan iborat bo‘lib, qo‘lyozma keyinchalik 318-sahifagacha raqamlab chiqilgan. Qolgan qismiga raqam qo‘yilmagan. Hayrat ul-abror 2-sahifadan 114 sahifagacha, Farhod va Shirin 116 sahifadan 277 sahifagacha, Layli va Majnun 278 sahifadan 377 sahifagacha, Sab‘ai sayyor 378 sahifadan 516 sahifagacha, Saddi Iskandariy 518 sahifadan 715 sahifagacha o‘rin egallagan. Dostonlarning ketma-ketligi to‘g‘ri tartibda kelgan, hamma boblari to‘liq ko‘chirilgan, lekin dostonlarni Alisher Navoiy asarlarining 20 jildlik to‘plami³ bilan solishtirib chiqqanimizda shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, 20 jildlik to‘plamda keltirilgan “Saddiy Iskandariy” dostonidagi “Basirat ko‘zlarin aynul-yaqin kuhli yorutqonlar bobidan” dan keyin kelgan hikoyat va hikmat, ushbu qo‘lyozma nixsada o‘rni almashgan ekan. 169 joyda ba‘zi bir so‘zlardagi xatoliklar kotibning o‘zi tomonidan qo‘lyozmaning hoshiya qismida to‘g‘irlab yozib qo‘yilgan. Shulardan 27 tasi “Hayrat ul-abror” dostoniga, 49 tasi “Farhod va Shirin” dostoniga, 18 tasi “Layli va Majnun” dostoniga, 31 tasi “Sab‘ai sayyor” dostoniga, qolgan 44 tasi esa “Saddi Iskandariy” dostonlariga tegishli.

4. XIX asrga tegishli Navoiyning “Xamsa” qo‘lyozmalaridan yana biri 229-II

³Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami (nashrga tayyorlovchilar: M.Hamidova, T.Ahmedov), - T.: “Fan” nashriyoti, 1993 y, 478-b

raqamli bo‘lib, “Xamsa”ning besh dostoniga qo‘shimcha tarzda Lisonut-tayr dostoni ham kiritilgan. 369 varaqdan iborat ushbu qo‘lyozma Abdu-l-Qodir ibn Mulla Bahodir Qoshg‘ariy (عبد القادر ابن ملا بهادر قاشغرى) tomonidan ko‘chirilgan. Kollofonda yozilishicha uning ko‘rib tugatilgan vaqti hijriy 1249 yil, robi’ ul avval oyining o‘n birinchi sanasi, yakshanba (milodiy 1833-yilning 30-iyul seshanba) kuni ekan. Qo‘lyozma kitobning o‘lchami 26x38.5 sm, matn esa 18.5x25.5 sm.li jadval ichida.

Ko‘chirilgan joyi noma’lum. Boshidagi beshta sahifaning tepa qismida yirilga joyi bor bo‘lsa-da, matnga ziyon yetmagan. To‘rt ustun, 17 qator qilib matn yozilgan. Boblar qizil rangda ajratib yozilgan va dostonkardagi har bir bob boshlanishiga qizil rangli siyoh bilan chiziq tortilib, ketma ket kelgan boblarning boshlanishi va tugashi bilinib turibdi. Matn atrofidagi jadvallar ko‘k, qizil va tilla rangda uchta ketma-ket chiziq chizilgan. Ushbu nusxada ham poygilar mavjud. Keyinchalik qalam bilan raqamlab qo‘yilgan. Qo‘lyozmada avvalo lisonut-tayr dostoni yozilgan. U 2-sahifadan 56-sahifagacha o‘rinni egallagan. Doston so‘ngida hijriy 1242(milodiy 1826)-yilgacha ko‘chirib tugatilgan. 58-sahifadan boshlab “Xamsa” dostonlarining “Hayratul-abror” dostoni 113-sahifagacha ko‘chirilgan bo‘lib, bu doston ham o‘sha yili ya’ni hijriy 1242 (milodiy 1826) – yilda tugatilgan. Doston dastlabki ikki misrasi asosiy matndan yuqorida, o‘rtada alohida yozib boshlangan. Ko‘chirib tugatilgan so‘ng, 115-sahifadan dostonlar joylashuvining ketma-ketligi buzulib, Layli va Majnun dostoni ko‘chirib boshlangan va 165-sahifada tugagan. Farhod va Shirin dostoni esa undan keyin keladi. Doston boshlanishida بسم الله الرحمن الرحيم kalimasi yozilmagan. 209, 229-sahifalaridagi varaqning hoshiyasi qaychi bilan qirqib olingan, biroq matnga zarar yetmaga. 250-sahifadan 317-sahifagacha Sab‘ai sayyor dostoni ko‘chirilgan. 318-sahifadan 416-sahifagacha o‘rin egallagan Saddi Iskandariy dostonining 368a-sahifasida ikkita misra’ siyohi surkalib ketgan.

5. Ko‘chirilgan joyi noma’lum bo‘lgan, kattagina qismi zararlangan bu qo‘lyozma 224/II raqam bilan muzey fondida saqlanadi. Ko‘chirgan kotib noma’lum bo‘lsa-da, sahhofning ismi qo‘lyozmaning muqovasida yozilgan: ملا ايشان قول Mulla Eshonqul. Ushbu nusxaning usti to‘q qirmizi rangda uchta muhr bor. Yuqori va pastki muhr ichiga sahhof ismi yozilgan. Varoqlar soni keyinchalik raqamlab chiqilgan. Qo‘lyozmaning boshidan olti varaq tashlab ketilib, “Lisonut-tayr” dostoni ko‘chirilgan. Raqamlar doston ko‘chirilgan joydan 1 raqami bilan boshlab yizilgan. Tarkibiga “Lison ut-tayr” dostoni ham kiritilgan. Ushbu qo‘lyozma 322 varaqdan iborat bo‘lib, 1-40 sahifalarda “Lisonut tayr” dostoni, 41-91 sahifalarda “Xamsa”ning birinchi dostoni “Hayrar ul-abror”, 93-134 sahifalarda uchinchi doston “Layli va Majnun”, 134b-209 sahifalarda “Farhod va Shirin”, 210-272 sahifalarda “Sab‘ai sayyor”, “Saddi Iskandariy” 273-366 sahifalarda joylashgan. Sarlavhalar qizil, matn esa qora siyohda ko‘chirilgan. Qo‘lyozma o‘lchami: 17x30 sm.; matn o‘lchami: 13.8x24.6 sm. Matn 21 qator, 4 ustunli, sariq rangli jadvalga ko‘chirilgan.

Qo‘lyozmadagi “Hayrat ul-abror” dostonining birinchi maqolat ichida⁴gi bir bayt tushib qolgan va u bayt uchun joy tashlab ketilgan⁵. Quyida tushirib qoldirilgan baytni keltiramiz:

Naqdini bu hodisa berohidin,

Balki o‘qush biym guzarohidin⁶

Bundan tashqari ushbu dostonning XVI bobi “Salotin xaylining sarafrozi va xavoqin mulkining ganj pardozi muizzis-salatanati vad-dunyo vad-din Abdulg‘ozi Sulton Husayn Bahodirxon xalladallohu mulkahu va sultonahu va avzaha alal-olamina birrahu va ehsonahu madhikim, go‘yo til bila madhin demak maholdurur, bataxsiskim qalam tili madhida lol durur” nomli XVI bobi qo‘lyozmaning hoshiya qsimiga ko‘chirilgan.

Qo‘lyozmaning 88a sahifasida ikki qator siyohlari surkalgan, biroq sinchikovlik bilan qarasla yozuvni o‘qish mumkin.

Hayrat ul-abror boshlanishi:

رشته غه جکتی نیجه در یتیم

هر در اتکا جوهر جاتلین فزون

Oxirgi bayti:

کم لیک ایاه نیجه منکا بولسه بیم

سین کرم ایلاکم ایرور سین کریم

“Layli va Majnun” dostonining “Ul risolat sipehrining quyoshi na’tidakim...” deb boshlanuvchi 3-bobning sarlavhasi tushib qolgan bo‘lsada sarlavha ostidagi keluvchi matn to‘liq ko‘chirilgan⁷. 126-b sahifada varaqning o‘rtasiga suv yoki qandaydir suyuqlik to‘qilgan.

Boshi:

ای یخشی اتک بله سرآغاز

نجامیغه کم یتار هر آغاز

Oxiri:

عصیان نامه عفو بولغای آمین

یا رب که بو نوع بو اغای آمین

“Farhod va Shirin” dostonining 184b sahifasida varqoning tagida dostonning olti bayti hamda “Farhodning ishq shu’lasida kuyub ul o‘tni jon pardasida yashurmoqdin va hajr xunobasin yutub ul zahrni ko‘ngul ichinda singurmoqdin gulbargi ahmardek jamoli za’faroniy va naxli sanubardek niholi xayzaraniy bo‘lib asr hukamosi va dahr attibosi aning bahori sihhati xazoni marazg‘a yuzlangonining tashhisini savdog‘a qilib bu bila aning maqomi ta‘yinin jazoyir bila daryog‘a a‘zm qilg‘onlari va bu daryi safari savdosidin anga sud istab nasibalari ziyonbud bo‘lg‘oni” nomli 27-bobning sarlavhasi va “Xusravning Shirin soridin kelgan talx javoblaridin achchig‘lanib qalin siroh chekib, Arman viloyatig‘a sho‘ru g‘avg‘o solg‘oni va Mihinbonu Armaniya qo‘rg‘oninkim,

⁴ Alisher Navoiy “Xamsa”- Davlat adabiyot muzeyi 224-raqmli qo‘lyozma, 54-sahifa.

⁵ Ilovada rasmi keltirilgan.

⁶ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami (nashrga tayyorlovchilar: Hamid Sulaymon) 7-jild, - T.: “Fan” nashriyoti, 1991 y, 104-b

⁷ Alisher Navoiy “Xamsa”- Davlat adabiyot muzeyi 224-raqmli qo‘lyozma, 94b-bet.

har burji rif'atda sekizinchi hisorning o'n ikki burjidan bosh o'tkarib, har kungirasi to'qquzunchi husn uchig'a xisht yetkurub erdi berkitgoni va Xusrav qal'a tegrasin evrularda Farhodni qayo ustida kupub tutmoq xayoli qilib Farhodning til xaroshi bila aning bag'rig'a nish sonchib, ko'ngliga tig' urmog'I va ilik toshi bila boshidinxudin va alami boshidin mahchasin uchurmog'I va Xusravning tug'I boshsiz va boshi xudsiz o'rdusig'a surmoki va cherigin ko'rg'on sori ko'churmoki" nomli 38-bobning sarlavhasining bir qismi hoshiyaga yozilagan. 194a-sahifada bir qator, ya'ni 2 bayt ustiga qog'ozcha yopishtirib qo'yilgan. Quyida qog'oz ostida qolgan misralarni keltiramiz:

Meni zoru zaifu roshikasta,
Boshimdin to ayoq a'zo shikasta.
Firoqing tig'idin yuz pora jonim,
Ne jonim, balki jismi notavonim.
Kuyub hajr o'tidin jonu ko'ngul ham,⁸

Dostonning boshlanishi:

بحمدك فتح ابواب المعانى
نسيب ات كونك لومه فتح آلمك آنى

Tugashi:

مننكا توتغىل كه سوزنى كوته اتم
تئاي هر لحظه جون منزلغه يتيم

Sabba'I sayyor" dostoni qo'lyozmaning 210-sahifasidan boshlanib, 272-sahifasigacha davom etadi. Ushbu dostonning 227b sahifasida ikki bayt uchun joy ochiq qolgan. Tekshirib ko'rilganda, hech qanday bayt tushib qolmagan. Oxiri:

يتى افلاك نى انكا يار ايت
يتى اقليم ايلين خريدار ايت

"Saddi Iskandariy" dostoni 273-sahifadan boshlab ko'chirilgan 23-bobning sarlavhasi va quyida keltirilgan baytdan boshqa qismi tushib qolgan⁹:

بو ينكليغ ليدى موبد نكته سنج
كه تاريخ علمى غه كوب جكتى رنج

"Muxolifat mazzamatidakim, "mux" hasad bila "ulfat" durur va "muxl" andisha bila "ofat" ko'rinurki, aksin tutsa, musodaqat yuz berur va tarkin tutsa, saodat sarmanzilig'a yetkurur va soyir el muxolifati bobidakim, mujibi xonumon xaroblig'idur va saloting'a voqe' bo'lsa, jahon xarablig'i" nomli 24-bob esa aksincha ilk bayti tushib qolib, ikkinchi baytdan boshlab ko'chirilgan.

Boshi:

خدا يا خدالىق مسلم سنكا
براو شه كه دابى كدالىق سنكا

Oxiri:

⁸ Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (nashrga tayyorlovchilar: Hamid Sulaymon) 8-jild, - T.: "Fan" nashriyoti, 1991 y, 411-412-b (595 bet)

⁹ Alisher Navoiy "Xamsa"- Davlat adabiyot muzeyi 224-raqmli qo'lyozma, 291a-bet.

اولوس ينىك اراسيدا مشهوردور
كه البته مأمور معزوردور
Qo‘lyozma 1261-yilda ko‘chirilib tugatilgan.

6. Quyida yoziladigan 161 raqamli qo‘lyozmaning faqatgina yozilgan yili (1265-1268/1848-1852 yy) va o‘lchami (30x53) ma‘lum.

7. Keyingisi ham Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlari qo‘lyozmasining nusxasi bo‘lib, muzey fondida 162 raqam ostida saqlanadi. Muhammad Rafi‘ bin shayx Muxamad Solih Samarqandiy (محمد رافع بن شيخ محمد صالح سمرقندى) tomonidan hijriy 1265-1268, milodiy 1848-1852- yillarda ko‘chirilgan va u 273 varaqni tashkil qildi. O‘lchami 30x52.5 sm. Ko‘chirilgan joyi noma‘lum, lekin u Sayyid Muhyi Xoja (سيد محى خواجه) ismli sahhof tomonidan muqovalangan.

8. Muzeydagi XIX asrga tegishli Navoiy “Xamsa” qo‘lyozmalarining hozircha so‘nggisi bo‘lgan nusxa 142 inventar raqam bilan saqlanib, uni Muhamad Kabul bin Mulla Avazbadal Arabxonagi (محمد كابل بن ملا عوض بدل عربخانه گى) ko‘chirgan va Mulla Abdu-l-A‘zim (ملا عبد العظيم) sahhoflik ishini qilgan. Ushbu qo‘lyozma hijriy 1272-1273, milodiy 1855-1857 yillarda ko‘chirilgan bo‘lib, 323 varaqni tashkil qiladi, o‘lchami esa 25x35 sm. Afsuski, ko‘chirilgan joyi ma‘lum emas. .

9. Endi “Xamsa”ning to‘rt dostonlari kiritigan nusxalardan biriga to‘xtaladigan bo‘lsak, muzeydagi ushbu 23/II raqamli qo‘lyozma juda noyob hisoblanib, boshqa qo‘lyozmalardan o‘zining nafis ishlangan miniaturalari bilan ajralib turadi.

Ushbu qo‘lyozma Boqiy Nasriddinov tomonidan 1950 yilda Farg‘onaga borib olib kelinadi. Qo‘lyozma haqida birinchi marta “Guliston” jurnalida 1971 yilda ma‘lumot beriladi. 1957 yilda esa G.A.Pugachenkova XIX asrda yaratilgan miniatyuralar haqida gapirib, mazkur qo‘lyozmada miniatyuralar berilganligi uchun mazkur asarni, shunchaki, eslatib o‘tadi¹⁰. 1965 yilda esa boshqa bir kitobida¹¹ mazkur qo‘lyozmani “Xamsa” deb ataydi va uni Farg‘onada ko‘chirilgan asarlar ro‘yxatiga qo‘shadi.

Ushbu qo‘lyozmada “Xamsa” dostonlarining 4 tasi ya‘ni “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabba‘i sayyor”, “Saddi Iskandariy” mavjud.

Nima uchundir qo‘lyozmada falsafiy doston hisoblangan asarning birinchi dostoni “Hayrat ul-abror” o‘rniga “Lison ut-tayr” dostoni ko‘chirilgan. Buning sababi haqida hali aniq ma‘lumot hech qayerda uchramaydi. Shuning uchun bu qo‘lyozma “Xamsa” yoki Navoiy asarlari to‘plami ekanligi xususida ham turli fikrlar mavjud.

Dastlabki fikr yuqorida keltirib o‘tganimiz G.A.Pugachenkovaga tegishli. Biroq 1973 yilda nashr qilingan “Adabiy maros” nomli manba va tadqiqotlardan iborat kitobdagi Sharofat Qambarovaga tegishli maqolada boshqacha fikrga ko‘zimiz tushadi, “dostonlarni sinchiklab o‘rganish natijasida bu to‘plam “Xamsa” emas balki, Navoiy dostonlari to‘plami ekanligi va uning Qo‘qonda ko‘chirilganligi aniqlandi”¹². Roppa-rosa 10 yildan so‘ng M.Xakimovning “Navoiy asarlari qo‘lyozmalarini tavsifi”da ushbu qo‘lyozmani “Xamsa”ning to‘rt dostoni kiritilgan

¹⁰ Изобразительное искусство Советского Узбекистана, Коллектив, Ташкент. “ГИХЛ”, 1957 - стр. 49.

¹¹ Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана, М., “Искусство”, 1965 - стр. 392.

¹² Адабий Марос, Ўзбекистон ССР - Т.: “Фан” 1973. – Б.241

nusxalar qatoriga qo‘shadi¹³. Bizning fikrimizcha ham, ushbu qo‘lyozma “Xamsa”ning 4 dostoni kiritilgan nusxalar qatoriga qo‘shish to‘g‘ri bo‘ladi.

Ushbu qo‘lyozmada yozilishicha, Mulla Ro‘zi ismli “Kotib” tahallusli inson tomonidan 1240 xijriy (1824 milodiy) ko‘chirilib, payshanba kunida tugatilgan. Shundan bilishimiz mumkinki, ushbu qo‘lyozma nusxasi XIX asrga tegishlidir.

Qo‘lyozma o‘lchami 30.5x17.5 sm bo‘lib, ichidagi matn esa 24.5x13 santimetrli jadval ichiga yozilgan. Asosiy matn yirik, hoshiyadagi matn esa mayda Qo‘qon uslubiga xos nastaliq yozuvida qora siyox bilan ko‘chirilgan. Sarlavhalar esa qizil siyoh bilan ajratib yozilgan. Qo‘lyozmaning boshqa nusxlarda uchramaydigan xususiyati shundan iboratki, qo‘lyozmaning bu nusxasida asar matniga mos tarzda miniatyuralar chizilib juda nafis bezaklardan foydalanilgan. Bu esa qo‘lyozmaning bahosini va qadrini yana-da oshridi. Bundan tashqari asar matniga chizilgan jadvalning ikki burchagida uchburchak shakl ichiga chiroyli gul chizilib bezak berilgan..

O‘rta asr san‘ati tasvir va bo‘yoqlarga boyligi, qat‘iyligi, keng va asar syujetiga mutanosibligi bilan alohida ajralib turadi¹⁴. Ayni shu qo‘lyozma miniatyuralari to‘g‘risida bildirilgan quyidagi fikrlarga qo‘shilmaslikning iloji yo‘q: “Dostonlarga ishlangan miniatyuralar matndan ko‘ra talqin uchun yana-da jiddiyroq va chuqurroq falsfiy ma‘no beradi”¹⁵.

Qo‘lyozmada umumiy hisobda 46 ta miniatyura kiritilgan bo‘lib, har bir dostonga eng ko‘pida 13 tagacha miniatyura chizilgan. Shunisi afsuslanarliki, bunday noyob san‘at asari kim tomonidan chizilganligi haqida aniq ma‘lumot yo‘q. Lekin M.Xakimovning kitobida¹⁶ Muhammad Amin Kosoniy (Munshiy) ushbu miniatyuralarni chizgan degan gipoteza mavjud. Buning sababi, tazkiranavis Fazliyning bergan ma‘lumotiga qaraganda, XIX asrining birinchi choragida Qo‘qonda Muhammad Amin Kosoniy (Munshiy) nomli mashhur xattot, naqqosh va musavvir yashagan ekan.

Qo‘lyozmadagi miniatyuralar tilla suvi yugurtirilgan nafis jadval ichiga chizilgan hamda aksriyat rasmlarning chetidagi jadvalning o‘lchami 11.5x8.5 sm. Chizilgan miniatyuralarning o‘zini ham bezatishda yurqin ranglardan va tilla suvidan mahorat bilan foydalanilgan. Undagi tilla suvi qo‘lyozmaga qaraganda insonga o‘zgacha kayfiyat baxsh etadi. Rasmlar yaxshi saqlanishi uchun rasmlar o‘lchoviga mos ravishda qog‘ozchalar tikib chiqilgan. Bundan tashqari bu qog‘ozchalar rasm bo‘yoqlari bilan yozuv siyohi aralashib ketmasligini ham ta‘minlaydi. “Hayrat ul-abror” dostoni o‘rniga ko‘chirilgan “Lison ut-tayir” dostoniga 8 ta miniatyura chizilgan. “Farhod va Shirin” dostoniga 9 ta, “Layli va Majnun” dostoniga 7 ta, “Sab‘ai sayyor” dostoniga 10 ta, “Saddi Iskandariy” dostoniga 13 ta miniatyura chizilgan bo‘lib, barchasi asar matniga mos. Quyidagi jadvalda qo‘lyozmalarda kelgan miniatyuralar sahifalarini keltirganmiz:

№	Dostondagi miniatura tartib raqami	Miniatura kelgan sahifa raqami
<i>Lison ut-tayr</i>		
1.	1 miniatura	4a sahifa

¹³ Хакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларини тавсифи, Ўзбекистон ССР., Т.: “Фан”, 1983 йил – Б.143

¹⁴ Эркинов А. Алишер Навоий “Хамса”си талқини манбалари (XV-XX аср боши). - Т.: “ТАМАДДУН”, 2018 – Б.243.

¹⁵ Исмаилова Э.М. Искусство оформления среднеазиатской рукописной книги XVIII-XIX вв. - Т.: “Фан”, 1982 – Б.95.

¹⁶ М.Хакимов. Навоий асарлари қўлёзмаларини тавсифи, Ўзбекистон ССР. - Т.: “Фан”, 1983 йил - Б.144

2.	2 miniatura	23a sahifa
3.	3 miniatura	306 sahifa
4.	4 miniatura	36a sahifa
5.	5 miniatura	39a sahifa
6.	6 miniatura	42a sahifa
7.	7 miniatura	486 sahifa
8	8 miniatura	52a sahifa
<i>Farhod va Shirin</i>		
9	1 miniatura	1126 sahifa
10	2 miniatura	116a sahifa
11	3 miniatura	120a sahifa
12	4 miniatura	1226 sahifa
13	5 miniatura	126a sahifa
14	6 miniatura	152a sahifa
15	7 miniatura	153a sahifa
16	8 miniatura	1596 sahifa
<i>Layli va Majnun</i>		
17	1 miniatura	179a sahifa
18	2 miniatura	189a sahifa
19	3 miniatura	197a sahifa
20	4 miniatura	2046 sahifa
21	5 miniatura	2116 sahifa
22	6 miniatura	217a sahifa
23	7 miniatura	2186 sahifa
24	8 miniatura	2236 sahifa
<i>Sab' ai sayyor</i>		
25	1 miniatura	2416 sahifa

26	2 miniatura	2436 sahifa
27	3 miniatura	248a sahifa
28	4 miniatura	2496 sahifa
29	5 miniatura	2536 sahifa
30	6 miniatura	2666 sahifa
31	7 miniatura	274a sahifa
32	8 miniatura	2816 sahifa
33	9 miniatura	290a sahifa
34	10 miniatura	295a sahifa
Saddi Iskandariy		
35	1 miniatura	3486 sahifa
36	2 miniatura	3546 sahifa
37	3 miniatura	360a sahifa
38	4 miniatura	371a sahifa
39	5 miniatura	374a sahifa
40	6 miniatura	3806 sahifa
41	7 miniatura	3866 sahifa
42	8 miniatura	391a sahifa
43	9 miniatura	399a sahifa
44	10 miniatura	405a sahifa
45	11 miniatura	4096 sahifa
46	12 miniatura	4116 sahifa

Umuman olganda, tadqiqotimiz ostidagi qo‘lyozmada keltirilgan miniatyuralardan biz XIX asrlarda yurtimizda miniatyura san‘ati juda yaxshi rivojlanganligini guvohi bo‘lamiz. Ushbu qo‘lyozma nusxasidagi barcha rasmlarga tilla suvi bilan bezak berilganligi o‘sha davrlarda kitobat san‘tiga e‘tibor katta bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Eng mo‘tabar, shoxona qo‘lyozmalar hoshiyasi va matni asosi zarafshon, halafshon qilib oltin suvi bilan bezatiladi. “Xamsa” dostonlari va “Lison ut-tayr” dostoni kiritilgan ushbu mo‘tabar qo‘lyozmaning ham podshohlar, shahzodalar uchun yaratilgan eng noyob nusxalar

qatorida yaratilgan yuksak badiiy saviyada kitobat qilingani XIX asrda markaziy Osiyoda kitobat san'ati yuksak darajada tarqqiy topganini ko'rsatadi va bunda Alisher Navoiy dostonlari kitobati san'ati hali ham o'z mavqeyini yoqotmaganligini ko'rishimiz mumkin.

10. Navbatdagi 19 raqamli qo'lyozma nusxasiga "Xamsa"ning uch dostoni kiritilgan bo'lib, ular quyidagilar: "Farhod va Shirin", "Sabbai sayyor", "Saddi Iskandariy". Ushbu nusxa hijriy 1278, milodiy 1861-1862-yillardan ko'chirilgan va u 369 varaqdan iborat. O'lchami 16.5x26 sm.

Muzeydagi XIX asrga tegishli navbatdagi 65 raqamli qo'lyozma nusxasiga "Xamsa" ning "Farhod va Shirin", "Sab' ai sayyor" dostonlarigina kiritilgan, xolos. U 1239/1823-yilda ko'chirilgan bo'lib, umumiy hajmi 332 varaqni tashkil qiladi. Sahhof Muhammad Sharif G'olib ushbu qo'lyozmaning sahhofi hisoblanadi. Muqovasi to'q qizil rangda va ustiga uchta muhr bosilgan. Bundan tashqari keyinchalik muqovaning o'ng burchagiga arab xatida kiritilgan dostonlarning nomi va inventar raqami yozilgan kichik qog'ozcha yopishtirilgan. 2-sahifadan 187-sahifagacha Farhod va Shirin, 188-sahifadan 333-sahifagacha Sabba'i sayyor dostoni o'rin olgan. Kitobning o'lchami 15x25.5 sm, matn esa 8x16.5 sm.li jadval ichiga ikki ustun, 17 qator qilib ko'chirilgan. Jadvallar qizil va yaltiroq rang bilan chizilgan bo'lsa, sarlavhalar faqat qizil rangda. Kitobning hoshiya qismiga, nogahon qilingan xatolar so'z va jumlar kotibning o'zi to'g'irlab qo'ygan. Qo'lyozmada poygilar ham mavjud.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy qo'lyozmalari hali juda ko'p izlanishlarga, tadqiqotlar muhtoj. Ushbu maqolada o'n bir qo'lyozmadan oltitasi to'liq tavsif qilingan. Boshqa ishlarimizda qolganlarini ham tadqiqotimiz ostiga olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alisher Navoiy "Xamsa" qo'lyozmalari. №163, 151, 17, 229/II, 224/II, 161, 162, 142, 23/II, 19, 65. Toshkent davlat adabiyot muzeyi fondi.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (nashrga tayyorlovchilar: M.Hamidova, T.Ahmedov), - T.: "Fan" nashriyoti, 1993 y.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami (nashrga tayyorlovchilar: Hamid Sulaymon) 7-jild, - T.: "Fan" nashriyoti, 1991 y.
4. Изобразительное искусство Советского Узбекистана, Коллектив, Ташкент. "ГИХЛ", 1957.
5. Пугаченкова.А., Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана, М., "Искусство", 1965.
6. Адабий Марос, Ўзбекистон ССР - Т.: "Фан" 1973.
7. Хакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларини тавсифи, Ўзбекистон ССР., Т.: "Фан", 1983 йил.
8. Эркинов А. Алишер Навоий "Хамса"си талқини манбалари (XV-XX аср боши). - Т.: "ТАМАДДУН", 2018.
9. Исмаилова Э.М. Искусство оформления среднеазатской рукописной книги XVIII-XIX вв. - Т.: "Фан", 1982.
10. Хакимов. М. Навоий асарлари қўлёзмаларини тавсифи, Ўзбекистон ССР. - Т.: "Фан", 1983 йил.